

Umirova Mamlakat Imomovna
ISFT instituti “Filologiya” kafedrası o‘qituvchisi, Toshkent, O‘zbekiston
mamlakatumirova03@gmail.com
telefon: 90 131 22 70

UMUMIY O‘RTA TA‘LIMDA O‘ZBEK TILINING LUG‘AT TIZIMINI O‘RGATISH NUTQ O‘STIRISHNING ASOSI SIFATIDA

Annotatsiya: Mazkur maqolada umumiy o‘rta ta‘limda o‘zbek tilining lug‘at tarkibini o‘rgatish, nutqiy madaniyatni o‘stirishning nazariy va amaliy asoslari haqida fikr yuritilgan. So‘zlarning izohi va ularning ma‘noviy guruhlarini lingvistik ongda aks ettirishga qaratilgan topshiriqlar va ularning turlari haqida ma‘lumot berilgan. Maqolada ona tili darsliklaridagi ayrim topshiriqlar tahlil qilingan.

Tayanch so‘zlar: Nutqiy kompetensiya, lingvistik kompetensiya, nutqiy madaniyat, lug‘aviy ma‘no, lingvistik ong, faol so‘zlar.

Abstract: This article discusses the theoretical and practical foundations of teaching the vocabulary of the Uzbek language and developing speech culture in general secondary education. Information about tasks and their types aimed at reflecting the interpretation of words and their meaningful groups in the linguistic mind. The article analyzes some tasks in the current mother tongue textbooks.

Key words: Speech competence, linguistic competence, speech culture, lexical meaning, linguistic consciousness, active words.

Аннотация: В данной статье рассматриваются теоретические, практические основы преподавания лексики узбекского языка и развития культуры речи в среднем образовании. Информация о заданиях и их видах направлена на отражение интерпретации слов и их смысловых групп в языковом сознании. В статье анализируются некоторые задачи в учебниках родного языка.

Ключевые слова: Речевая компетентность, языковая компетентность, культура речи, лексическое значение, языковое сознание, активные слова.

Ona tili darslarida tilimizning grammatik imkoniyatlarini o‘rgatish bilan bir qatorda nutqiy madaniyatini oshirish ham ko‘zda tutiladi, o‘quvchilarning tafakkurini kengaytirish, o‘zgalarning fikrini tinglash va tushunish, erkin fikr yurita olish ko‘nikmalarini shakllantirish maqsadi ko‘zlanadi. Bugungi kunda ona tili darslarida o‘quvchilarning o‘z fikrini og‘zaki va yozma shaklda savodxonlik bilan bayon qila olishga qaratilgan nutqiy kompetensiyalarni hamda grammatikaga oid bilimlarni hosil qilish, ona tilining boy imkoniyatlaridan o‘rinli foydalana olish ko‘nikmasiga asoslangan lingvistik kompetensiyalarni shakllantirish vazifasini bajarish ko‘zda tutiladi.

Ona tili darslariga faqatgina o‘quv fani sifatida yondashish yetarli bo‘lmaydi, balki bu jarayonga butun jamiyat ahamiyatiga molik bo‘lgan nutqiy madaniyatni, nutqiy kompetensiyani shakllantirishga qaratilgan ta‘lim jarayoni sifatida yondashish lozim bo‘ladi. Bu borada, ayniqsa, lingvistikaning leksikologiya bo‘limi muhim ahamiyatga ega. Ma‘lumki, tilimizda mavjud bo‘lgan lug‘aviy birliklar, ya‘ni so‘z, ibora va tasviriy ifodalar muayyan tilning lug‘at tarkibini

tashkil etadi. Leksikologiya bo'limda lug'aviy birliklarning nutqda qo'llanishi, ma'no ko'chish hodisalari, eskirishi, faol yoki nofaol so'zlar qatlami, yangi so'zlar, so'zlarning shakl va ma'noviy jihatdan imkoniyatlari o'rganiladi. Bir so'z bilan aytganda, leksikologiya tilning leksik tizimini o'rganishning lingvistik asosi hisoblanadi. Leksikologiya alohida bo'lim sifatida o'rgatilsa-da, o'rganilgan lingvistik asoslar tilshunoslikning boshqa bo'limlari bilan uzviy ravishda nutqiy ko'nikmaga aylantiriladi, so'zdan o'rinli foydalanish malakasi shakllantiriladi. Leksikologiyani tilshunoslikning boshqa bo'limlari bilan izchillikda o'rgatish orqali o'zbek tilining lug'at tarkibini o'zlashtirish va uni faol so'zlar lug'atida aks ettirishga erishish mumkin.

Tilning lug'at tarkibini o'rgatish so'zlarning ma'noviy guruhlarini, sinonimlarini lingvistik ongda aks ettirish bilan amalga oshiriladi. O'quvchilarning so'z boyligini oshirishning asosiy jihati so'zning ma'nosi (ma'no tizimi) va qo'llanishi ustida ishlashdan iborat.[3]

O'quvchilarning lingvistik ongida so'zlarning izohini aks ettirishni quyidagi topshiriqlar yordamida amalga oshirish mumkin:

- * so'zning atash ma'nosini tushuntirish;
- * gapda yoki matnda ajratib ko'rsatilgan so'zlarning ma'nodoshini topish;
- * gapdagi ayrim so'zlarni ma'nodoshlari bilan almashtirish;
- * so'zni matn asosida mantiqiy talqin qilish;
- * so'zlarning ma'noviy guruhlarini tuzish;
- * berilgan so'zlarning ma'nodoshlarini topish;
- * gapdagi nuqtalar o'rniga mos keladigan so'zni topish;
- * matndagi g'aliz qo'llangan so'zlarni aniqlash va tahrirlash.

O'qituvchi tilning lug'at tarkibini o'rgatishga doir mashg'ulotlar olib borar ekan, o'quvchida so'zlarning semantik ma'nosini yetarli darajada idrok eta olish va izohlash qobiliyati shakllanganligiga e'tibor bermog'i lozim. 5-6 sinf o'quvchilari so'zlarning izohini bilmasligi yoki izohlash ko'nikmasiga ega bo'lmasligi mumkin. Bunday vaziyatda o'qituvchining yordami bilan yoki lug'atlar asosida ishlanadi. O'quvchiga mazkur so'zning belgilarini namoyon qiladigan vaziyatlarni ko'rsatish yoki eslatish orqali induktiv mashqlar bajartiriladi, mavjud imkoniyatlar asosida yangi tushuncha va yangi faol so'zlar zaxirasi hosil qilinadi, shu bilan bir qatorda, ayrim o'quvchilar nutqiy faoliyatida ikkilanishlarga, chalkashlik yoki g'alizliklarga sabab bo'ladigan so'zlar ma'nolarini ham aniq tushuntirib berishga erishiladi. Masalan, o'quvchi *alanga* so'zining lug'aviy ma'nosini yaxshi bilsa-da, *yolqin* so'zini bilmasligi mumkin. Bu so'zning *alanga* so'ziga sinonim ekanligini [7] to'g'ridan to'g'ri tushuntirmasdan *olovning yolqini* tarzidagi jumlar misol sifatida keltirilsa, o'quvchi kuzatadi, tahlil qiladi va mustaqil fikrlaydi. O'quvchi uchun mavhum bo'lgan so'zlarning ma'nolarini tushuntirishda badiiy asarlardan keltirilgan parchalar (*Shox o'tinning o'choqni to'ldirib lovullayotgan yolqini qoraygan ko'chaga shu'la sochmoqda (P. Tursun)*) yoki infografikalardan foydalanish ham samarali bo'ladi. *Yolqin* so'zining lug'aviy ma'nosini tushuntirish jarayoni, yuqorida aytib o'tilganidek, ayrim o'quvchilar nutqidagi chalkashlik va ikkilanishlarga ham barham beradi. Ushbu talaffuzdosh so'zlarning lug'aviy ma'nolari lingvistik tahlillar (*yolqin – ot, yorqin – sifat*) yordamida tushuntirilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi: *yolqin* – yonayotgan narsadan ko'tariluvchi o't, *alanga*; *yorqin* – yorug', yog'duli, tiniq[6].

Nutq soʻz va soʻz birikmalarining grammatik hamda mazmuniy jihatdan izchil munosabatidan tashkil topadi. Albatta, tilning lugʻat tarkibini oʻrganish nutqda grammatik imkoniyatlardan samarali foydalanishga zamin yaratadi, nutqning boy, ifodaning esa aniq va ravon boʻlishini taʼminlaydi.

Ona tili darsliklarida leksik birliklar tarkibi turli qiyinchilik darajasidagi topshiriqlar vositasida kengaytirib, mukammallashtirib boriladi. Shu oʻrinda misol sifatida ona tili darsliklaridagi topshiriqlarni taqqoslab oʻtamiz. 10-sinf ona tili darsligida ayrim birliklarning etimologiyasi (“*adoq – adzoq – ayaq –oyoq, koʻn (teri) +lak – koʻylak, ti(demoq)+l – til, qoʻsh+ugʻ – qoʻshuq – qoʻshiq*”[5]), ushbu soʻzlarning til tarixida qoʻllangan variantlari keltiriladi. 5- va 6-sinf oʻquvchilarilariga umumisteʼmoldagi soʻzlar lugʻatida mavjud boʻlgan birliklar, 10- va 11- sinf oʻquvchilariga esa umumisteʼmoldagi soʻzlar bilan bir qatorda iboralar, tilimizda yangi soʻzlarning sinonimlarini topishga oid topshiriqlar beriladi. 6-sinf ona tili darsligida berilgan topsiriqqa koʻra oʻquvchilar bilan “*kasal, ranjimoq, sogʻaymoq, itoat, amir, dam olmoq, jazm etmoq*”[4] kabi soʻzlarning maʼnodoshlari ustida ishlanadi. 10-sinf ona tili darsligida esa “*samarali, kreativ, aql bovar qilmas, amin boʻlmoq, muvaffaq boʻlmoq, uddalay olmoq* [5] kabi soʻzlarning sinonimlarini topish soʻraladi. Ushbu topshiriq sifatida berilgan soʻzlar qatorida tildagi yangi soʻzlar, iboralar ham mavjud.

Ona tili taʼlimida oʻquvchilarning soʻz boyligini oshirishga qaratilgan bu kabi topshiriqlar nafaqat leksikologiya boʻlimi, balki boshqa boʻlimga oid mavzularning ham asosini tashkil etadi. Tilning lugʻat tarkibi grammatik tushunchalar bilan izchillikda bosqichma-bosqich oʻrgatib borilishi lingvistik hamda nutqiy kompetensiyalarning hosil qilinishiga zamin yaratadi. Oʻquvchi nutqini shunday shakllantirishga erishmoq lozimki, ayni fikrni nutqiy sharoitdan kelib chiqqan holda soʻzlovchi maqsadiga, suhbatdosh yoki tinglovchining tabiatiga, ruhiy olamiga uygʻun boʻla oladigan tarzda ifoda eta olsin. Bunday koʻnikmaga ega boʻlish uchun, albatta, tilning lugʻat tarkibini oʻrganish va shu bilan bir qatorda uni oʻrinli qoʻllay olish, anglash va idrok eta olish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ona tili oʻqitish metodikasi A. Gʻulomov, M. Qodirov va boshqalar. “Fan va texnologiya” nashriyoti.
2. Oʻzbek tili oʻqitish metodikasi. B.Toʻxliyev, M. Shamsiyeva, T.Ziyodova. Oʻzbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamgʻarmasi nashriyoti. Toshkent – 2006
3. Е. И. Литневская, В. А. Багрянцева Методика преподавания русского языка в средней школе Москва Академический проект 2006
3. Mavlonova K. M. va boshqalar. Ona tili. 6-sinf uchun darslik. – Toshkent: Respublika taʼlim markazi, 2022.
4. 10-sinf uchun ona tili darslik/ B. Mengliyev. – Toshkent: Respublika taʼlim markazi,2022
6. Oʻzbek tilining izohli lugʻati (6 jildli). Toshkent-2022 Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyotmatbaa uyi.
7. Oʻzbek tili sinonimlarining katta izohli lugʻati (2 jildli). Toshkent-2022 Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot-matbaa uyi.
8. X. Жамолхонов. Хозирги ўзбек адабий тили. Тошкент – 2005 «Талкин» нашриёти.